

ЧЕРНИШОВА Ю. О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ПЕРЕКЛАДУ СУЧАСНИХ РЕЛІГІЙНИХ ТЕКСТІВ

Статтю присвячено дослідженню герменевтичного підходу до перекладу сучасних релігійних текстів. Аналізується специфіка мовної вербалізації релігійних смислів та пов'язані з нею герменевтичні проблеми перекладу.

Ключові слова: герменевтичний аспект перекладу, герменевтичний підхід, герменевтична відповідність, герменевтичне зусилля перекладача, релігійний текст, релігійна картина світу, релігійний концепт.

Статья посвящена исследованию герменевтического подхода к переводу современных религиозных текстов. Анализируется специфика языковой вербализации религиозных смыслов и связанные с ней герменевтические проблемы перевода.

Ключевые слова: герменевтический аспект перевода, герменевтический подход, герменевтическое соответствие, герменевтическое усилие переводчика, религиозный текст, религиозная картина мира, религиозный концепт.

The Article covers an issue of hermeneutic approach to a translation of modern religious texts. Under analysis are peculiarities of language verbalization of religious meanings and hermeneutic difficulties of translation related to it.

Key words: hermeneutic aspect of translation, hermeneutic approach, hermeneutic equivalence, hermeneutic effort of translator, religious text, religious picture of the world, religious concept.

Актуальність. На противагу досить детально розробленій теорії біблійного перекладу, у зарубіжному і, особливо, вітчизняному перекладознавстві бракує праць із теорії перекладу сучасних релігійних текстів. Здобутки вітчизняного та закордонного перекладознавства важко переоцінити з огляду на їхню теоретичну цінність для дослідження проблем перекладу релігійних текстів. Втім, ті рідкі згадки щодо перекладу релігійних текстів, які зустрічаються в працях з теорії перекладу [1; 2; 3; 4], стосуються лише біблійного перекладу.

В сучасному перекладознавстві провідне місце займає лінгвістичне перекладознавство (лінгвістика перекладу), яке досліджує переклад як лінгвістичне явище. Безсумнівно, пошук відповідностей в області лексики, синтаксису та стилю є лінгвістичною основою теорії релігійного перекладу. Але переклад – це складне багатостороннє явище, і різні його аспекти можуть бути предметом дослідження різних наук. Перспективним видається

розгляд проблем перекладу сучасних релігійних текстів в контексті здобутків суміжних із перекладознавством дисциплін, зокрема, герменевтики.

Мета роботи полягає в з'ясуванні герменевтичних аспектів перекладу сучасних релігійних текстів.

Предметом дослідження є особливості перекладу сучасних італійських релігійних текстів українською мовою.

Об'єктом дослідження є сучасні італійські релігійні тексти та їхні українські переклади

Матеріалом є сучасні італійські оригінали та українські переклади релігійних текстів віровчительного жанру, молитов, гомілій, творів конфесійно-світської літератури, богословських творів та релігійних текстів медійного дискурсу.

На нашу думку, переклад сучасних релігійних текстів необхідно розглядати в першу чергу як герменевтично орієнтовану діяльність, тобто діяльність, спрямовану на розуміння, тлумачення, що обумовлюється складним характером релігійних смислів. Релігійне знання, яке зберігається та транслюється за допомогою мови та перекладацької діяльності, має складну структуру, яка і обумовлює складність в передаванні, відтворенні, експлікації релігійних смислів. Н. Б. Мечковська виділяє у структурі релігійного знання наступні форми: віра як психологічна настанова приймати певну інформацію і “сповідати” її (наслідувати її), незалежно від ступеня її правдоподібності та доведеності; міфопоетичний зміст (наочно-образний); теоретичний (абстрактно-логічний) компонент; інтуїтивно-містичний зміст. Саме з високим ступенем різноманітності змісту релігійної когнітивної системи дослідниця пов'язує високий ступінь розмитості релігійних смислів і, як наслідок, необхідність постійних філологічних зусиль при їх збереженні та передаванні [5]. Розмитість релігійних смислів вимагає герменевтичного підходу з боку перекладача внаслідок особливого характеру мови, яка обслуговує релігійну комунікацію.

Проблеми розуміння смислу релігійних текстів, тобто герменевтичні проблеми, видається доцільним аналізувати в контексті когнітивної лінгвістики, яка належить до числа пріоритетних та багатообіцяючих сучасних наукових напрямків, надає широкі перспективи для вивчення процесів розуміння, продукування, сприйняття та опрацювання мовленнєвої інформації

[6:5]. В сучасній науці герменевтичний підхід часто трактується як один з підходів когнітивного наукового напрямку. Так, в лінгвоментальній моделі перекладу Т. А. Фесенко проблема розуміння аналізується як концептуальна константа перекладу – проблема сприйняття та переробки чужого “ментального змісту” [7].

Когнітивний підхід дозволяє аналізувати релігійні тексти як мовну оболонку релігійної свідомості, релігійного мислення. Якщо для герменевтики специфічним є уявлення про інтерпретацію та розуміння як пошук смислу, то в когнітивній лінгвістиці значення отримує статус концепту, зв’язаного знаком, і кваліфікується як результат категоризації та концептуалізації досвіду носіїв мови [8:74]. Когнітивістське тлумачення перекладу як цілеспрямованого когнітивного процесу (або результату) переведення адресатом змісту повідомлення, тексту на підставі процедур їхнього сприйняття й розуміння в будь-яку словесно-знакову форму [8:530], спричинює необхідність врахування в перекладі особливостей картин світу автора, перекладача, кінцевого реципієнта. При цьому у випадку перекладу релігійного тексту йдеться про релігійну картину світу.

Якщо застосувати когнітивний підхід до релігійного перекладу, то одиницею релігійної картини світу, релігійної концептосфери виступає релігійний концепт.

Доречно було б припустити, що лише мовні одиниці термінологічного (власне церковно-богословського) або термінологізованого характеру можуть бути носіями концептів релігійної свідомості. Але лише частина богословської термінології та лексика, яка об’єднує одиниці, пов’язані виключно з реаліями релігійного життя (ритуалом, звершенням релігійних обрядів, церковною службою, одягом, будовами, тощо) є властивими виключно для релігійного стилю, а, отже, відразу впадають перекладачеві в око: *la dimensione “pneumatologica” dell’Eucaristia* [14] – пневматологічний вимір Євхаристії [15], *“ipostatizzazione”* [16] – “іностація” [17], *realtà escatologica* [18] – есхатологічної реальності [19], *dossologia trinitaria* [18] – тринітарна доксологія [19]), *escatologia* [20] – есхатологія [21], *anamnesi liturgica* [20] – літургічна анамнеза [21], *trascendenza divina* [20] – божественна трансцендентність [21] тощо. Такі одиниці можна назвати позаконтекстними носіями концептів релігійної свідомості.

Натомість в релігійному тексті, за наявності контексту, можна сказати, що кожне слово може бути “знаком спілкування з Богом” [9:8]. М. Н. Єресько зазначає, що мовою релігії кожний смисл стає релігійним через те, що завдяки дії специфічних когнітивних конструктів та механізмів мова релігії сакралізує (“пересотворює”) зовнішній та внутрішній світ релігійної людини [10:20]. Таким чином, слова звичайної мови починають виражати релігійні концепти: наприклад, *любов, милосердя, віра, смерть, життя, правда, добро, небо, вода*, тощо.

Отже, з огляду на специфіку мовної вербалізації релігійних смислів, носіями концептів релігійної свідомості можуть бути не тільки мовні одиниці термінологічного або термінологізованого характеру, але й будь-яка лексема загальноновживаної мови. Це створює передумови до накладання та перетину релігійної та повсякденної картин світу, що призводить до семантичного конфлікту світського та сакрального змісту в межах однієї лексеми [9:5]. Специфіка об’єднувати властивості сакрального та світського типів свідомості обумовлює необхідність інтерпретації загальноновживаних значень лексем та церковно-релігійних компонентів їхнього змісту.

Отже, релігійна лексика за винятком деяких очевидних для “пересічного” носія мови біблеїзмів та церковно-богословських термінів побудована на основі антиномії світської та сакральної свідомості, на конфлікті світського та сакрального змісту в межах однієї лексеми.

Позаяк релігійний стиль італійської мови відзначається використанням сучасної лексики, існує небезпека не помітити релігійний концепт. Натомість вся християнська література створюється як література коментаторська, навколо тексту Біблії, а, отже, навколо біблійних подій, образів тощо. Якщо в тексті оригіналу немає посилання на біблійний вірш, до якого апелює та чи інша лексема в релігійному тексті, визначальним для адекватного відтворення тексту оригіналу стає виняткове знання Біблії перекладачем. Крім того, іноді можливі декілька варіантів відтворення біблійної лексеми, і має бути проведена дійсно герменевтична робота з осягнення смислу тексту перекладачем. Так, в пошуку перекладацького рішення для відтворення фрази *farmi frumento ai loro denti | legati di cenere* [22] існує велика спокуса

перекласти *frumento* як *зерно*: здається, що йдеться про метафоричне ім'я Бога, яке використовується в Новому Завіті: Ісус неодноразово розповідав притчі про зерно, до якого подібне Боже Царство, про сіяча, про зерно гірчичне. *Стати зерном на зубах людей* означає стати жертвою, віддати себе. Але автор апелює до слів Старого Завіту: в усій Біблії *frumento* знаходимо в тих її частинах, де йдеться про Обіцяну Землю: *Perche' il Signore tuo Dio sta per farti entrare in un paese fertile, paese di torrenti, di fonti ... paese di frumento, di orzo di viti – Бо Господь, Бог твій, хоче ввести тебе в гарний край, у край долин з водою, з джерелами ...у край пшениці та ячменю й винограду* (Втор 8,7). Таким чином, відповідником до біблійної лексеми *frumento* не є *зерно*, але *пшениця*, і саме цей відповідник має зберігатися в перекладі, оскільки апелює до подій Старого Завіту.

Герменевтична відповідність досягається також завдяки збереженню усіх біблійних образів, метафор, християнських символів. Релігійні метафори, образи, символи не є засобом створення стилістичного ефекту, але несуть концептуальний зміст, втілюють важливі християнські догмати, і, крім цього, мають архетипову природу, що за умови збереження архетипових образів в перекладі допомагає зблизити структури попереднього розуміння автора та реципієнта тексту, тобто є умовою герменевтичної відповідності оригіналу та перекладу. Так, у реченні *L'effusione dello Spirito nel Battesimo inserisce il credente come tralcio nella vite che è Cristo [18:15]* неможливо замінити *vite-виноградина* на якусь іншу рослину, оскільки йде апеляція до біблійного образу: “Я – виноградина правдива, а мій Отець – виноградар” (Йн 15, 1–11): *Сходження Святого Духа у хрещенні прищеплює віруючого, як пагін виноградини, якою є Христос [19:15]*.

Таким чином, оскільки перекладач виступає як інтерпретатор концептуальної інформації, закладеної в тексті оригіналу, це означає, що для вірної інтерпретації релігійного тексту перекладачеві необхідно досягти узгодження власної концептуальної бази з концептуальною базою автора тексту, яка у випадку перекладу християнських текстів є концептуальною базою християнства. Навіть при перекладі богословських наукових текстів, де питома вага богословської термінології є найвищою, термінологічні словники можуть лише частково вирішити проблему відтворення релігійної лексики. Чимало релігійних концептів виражаються

загальноживаною лексикою, але мають в своєму змісті релігійний компонент, який і робить їх носіями релігійної свідомості. Якщо перекладач не володіє знанням про концептуальну базу християнства, він не помічає і релігійні компоненти смислу, і самі релігійні концепти, а, отже, неминучі концептуальні втрати в перекладі.

Саме тому що існує потреба врахування наслідків семантичного конфлікту світського та сакрального компонентів всередині одного знаку, перекладачі іноді вдаються до специфікації контексту, додають уточнення, що та чи інша одиниця належить до християнської картини світу. Таким чином, досягається герменевтична відповідність оригіналу та перекладу. Наприклад, оскільки любов – поняття, яке в сучасному світі має безліч значень та смислів, в наступному прикладі перекладач вирішує підкреслити, що йдеться про любов в її християнському розумінні – *християнську любов*. Додавання лексеми *милосердя*, рідко вживаної в сучасному повсякденному житті, і вживаної переважно в релігійній комунікації, теж допомагає перекладачу уточнити, що йдеться про любов в її релігійному розумінні: *Chi annuncia Dio come Amore "sino alla fine" deve dare la testimonianza dell'amore: – è la dimensione sociale della fede cristiana* [23] – Підсумовуючи Лист Бенедикта XVI, Директор Ватиканського прес-центру звернув окрему увагу на те, що Папа підкреслює найголовніші першості свого Понтифікату: ... *дбати про єдність християн, діалог між віруючими на служіння мирові, свідчення християнської любові і милосердя у суспільному вимірі християнського життя* [24].

Для розмежування картин світу – світської та релігійної – тобто для досягнення герменевтичної відповідності, за наявності кількох синонімів в українській мові для вираження того чи іншого богословського чи релігійного поняття, перекладачі релігійних текстів використовують ті відповідники, які більше належать до релігійної свідомості в порівнянні з їхніми синонімами. Так, *verità* має відповідники *правда* та *істина*. Перекладачі релігійних текстів майже завжди використовують відповідник *істина*: *La sua verità interiore* [16] – *її внутрішня істина* [17:14]; *i Vescovi sono "testimoni della divina e cattolica verità"* [25] – *єпископи є "свідками Божественної і католицької істини"* [26:6]; *Tra i diversi servizi che essa deve offrire all'umanità, uno ve n'è che la vede responsabile in modo del tutto peculiare: è la diaconia alla verità* [25] – *Серед усіх різновидів*

її служіння, які їй належить виконувати для добра людства, одне накладає на неї особливу відповідальність: це діяконія істини [26:2]. Слід згадати в цьому випадку біблійні вирази Ісуса Христа: “Істинно, істинно кажу вам ...”, “Я є Шлях, і Істина, і Життя”, а також прийменник “воістину” в вітанні “Христос воскрес! – Воістину воскрес!”, якому в італійській мові знову ж таки відповідають лексеми *verità, veramente: Il Cristo è risorto! – E' veramente risorto!*

Одна з важливих герменевтичних проблем перекладу полягає в розбіжностях між рівнями комунікативної компетенції автора, перекладача та реципієнта. Чимало релігійних текстів написані і скеровані не тільки до віруючих своєї конфесії, а, взагалі, до усіх людей. Крім того, загальна когнітивна база вірних є також відносним поняттям, оскільки включає прошарки простих вірних, богословів, неофітів та утверджених у вірі, духівництва тощо. Перерваність релігійного життя в Україні створила об'єктивні передумови для існування певних проблем в сучасній релігійній комунікації. Це призводить до необхідності адаптації релігійних текстів, термінів та лексики, широко відомих італійському загалу та менш відомих українцям. І в цьому випадку вирішальним стає герменевтичний аспект інформаційної надлишковості: надлишковість, створена для рецепторів оригіналу завдяки їхнім екстралінгвістичним знанням, може бути відсутньою для рецепторів перекладу. Через це перекладачі створюють додаткову надлишковість в тексті перекладу з метою врівноваження її відсутності у рецептора перекладу і уникнення таким чином надмірного інформаційного навантаження.

Наприклад, адаптується та пояснюється інформація, пов'язана з богословськими та релігійним термінами та поняттями: *Al termine del nostro impegno di misericordia* [27] – *Біля витоків нашої доброї волі та цілковитої посвяти для служіння всякому добру* [28] – Перекладач вирішує перекласти *misericordia* не як *милосердя*, а дати розгорнуте пояснення цього терміну: *служіння всякому добру*.

Якщо в богословських текстах терміни майже ніколи не пояснюються, то в перекладах послань, повчань, медіа-дискурсів різний рівень обізнаності віруючих з богословською термінологією спричинює прагматичну адаптацію тексту перекладачем, яка полягає або у паралельному наданні синонімів, або у декомпресії тексту шляхом додаткового тлумачення терміна. Наприклад: *al culmine della conoscenza e dell'esperienza di Dio sta la sua assoluta trascendenza*

[29] – на вершині знання і досвіду Бога стоїть абсолютна трансцендентність (надприродність) [30:16].

Застосовуються прийоми розвитку поняття, пояснення в тексті перекладу: *Inoltre l'arco rappresenta l'abbraccio protettivo di Dio* [32] – також її можна розуміти як Божі обійми, в яких ніщо і ніхто не страши [33].

Шляхом застосування пояснень, приміток адаптується інформація, пов'язана з певними історичними подіями, біблійними персонажами тощо. Наприклад, в оригіналі *scrisse l'Apostolo a Timoteo* [32] немає вказівки на те, як звать Апостола, і ким є для нього Тимотей. Натомість, перекладач відтворює: *св. Павло так писав до свого учня Тимотея* [33]. В перекладі *fu errore dei pelagiani dire* [32] перекладач додає інформацію про те, що пелагіяни були єретиками, підкреслюючи таким чином помилковість їхньої думки: *єретики пелагіяни помилково твердили* [33].

Таким чином, внаслідок складного характеру релігійних смислів перед перекладачем релігійних текстів стоїть непросте завдання здійснення герменевтичного зусилля як для осягнення смислу оригіналу, так і для з'ясування необхідного ступеня адаптації перекладу до когнітивної бази реципієнта..

Разом з тим, оскільки перекладач також сприймає та аналізує текст, а, отже, інтерпретує його, йому необхідно враховувати й фактор інференції, пов'язаний з його власною картиною світу. При цьому йдеться, з одного боку, про особистісну інференцію, яка пов'язана з властивостями перекладача, його мовною особистістю, а з іншого боку, про мовну інференцію, яка пов'язана з властивостями мови перекладу. Як слушно зазначає О. О. Селіванова, "... універсальність концептуальної картини світу постає як фікція, оскільки, з одного боку, мова впливає на концептуальну картину світу, яка постає як національна або етнічна; з іншого, кожна людина залучена до певного соціокультурного угруповання і сприймає світ за настановами та і стереотипами цієї групи, формуючи узуальну картину світу" [8:408]. Отже, проблема розуміння, необхідного для результативного перекладу, ускладнюється відсутністю універсальної концептуальної картини світу автора, перекладача та реципієнта перекладу. Ця проблема в умовах України видається ще більш складною в зв'язку з тим, що релігійний стиль української мови знаходиться під значним впливом православного дискурсу, а,

значить, й духовності східного християнства, що певною мірою відрізняється від духовності західного християнства. У випадку перекладу українською мовою сучасних італійських релігійних текстів, написаних в римо-католицькій традиції, має місце перехід до мовного і культурного середовища східного християнства, а, отже, і певна трансформація концептуального змісту релігійного тексту. Таким чином, переклад українською мовою релігійного тексту, написаного в рамках західної християнської традиції, неминує виводить цей текст до простору східної християнської ментальності. Таким чином, смислові зсуви можуть виникати в перекладі внаслідок мовної інференції.

Отже, герменевтична діяльність перекладача як діяльність з розуміння та тлумачення тексту, є, на нашу думку, однією з визначальних у випадку перекладу сучасних релігійних текстів.

В перекладознавстві небезпідставно підіймається питання про “питому вагу” герменевтичного аспекту перекладу серед інших аспектів: на думку М. П. Брандес, категорія розуміння має вважатися в перекладознавстві центральною [11:16]. Герменевтична відповідність як важливий компонент адекватності тексту перекладу, що свідомо чи інтуїтивно досягається перекладачем, виділяється дослідниками поряд з такими видами еквівалентності інформації, як денотативна еквівалентність, коннотативна, структурно-нормативна, прагматична, формально-естетична [12]. Тим не менш, герменевтичний аспект перекладу менше розроблений в перекладознавстві. Як зазначають І. Баласеску та Б. Стефанінк, протягом останніх п’ятидесяти років в дослідженнях з теорії перекладу переважав аналітичний підхід, і герменевтичний підхід “жив андерграундним життям” [13]. Втім, як видається, для теорії перекладу релігійних текстів застосування герменевтичного підходу є перспективним та плідним.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Виноградов В. С.* Перевод. Общие и лексические вопросы / В. С. Виноградов. – М. : КДУ, 2004. – 240 с.
2. *Сдобников В.В., Петрова О.В.* Теория перевода : [учебн. для студ. лингв. вузов и фак-тов ин. яз.]. – Н. Новгород : НГЛУ им. Н. А. Добролюбова, 2001.
3. *Федоров А. В.* Основы общей теории перевода. – М. : Издат. дом “ФИЛОЛОГИЯ – ТРИ”, 2002. – 416 с.
4. *Mounin G.* Teoria e storia della traduzione / G. Mounin. – Piccola Biblioteca Einaudi, 2002.
5. *Мечковская Н. Б.* Язык и религия : [пособ. для студ. гуманит. вузов]. – М. : Агентство “ФАИР”, 1998. – 352 с.
6. *Маковська Н.* Інтерпретація як когнітивна діяльність: аналіз непорозуміння (на прикладі англійського мовлення) / Н. Маковська // Мовні і

концептуальні картини світу : зб. наук. праць.– К. : Видав. Дім Дмитра Бурого, 2004. – Вип. 11, кн. 2. – С. 5–9. 7. *Фесенко Т. А.* Концептуальные основы перевода / Т. А. Фесенко. – Тамбов, 2001. – 120 с. 8. *Селіванова О. О.* Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля–К, 2006. – 716 с. 9. *Иванова Н. М.* Религиозная лексика в лирике Н. С. Гумилева : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Н. М. Иванова. – Тверь, 2008. – 19 с. 10. *Ересько М. Н.* Язык религии: смысл и символ : [монография] / М. Н. Ересько. – Тюмень, 2007. – 436 с. 11. *Брандес М. Р.* Предпереводческий анализ текста : [учеб. пособие] / М. П. Брандес, В. И. Провоторов. – [3-е изд., стереотип.]. – М. : НВИ–ТЕЗАУРУС, 2003. – 224 с. 12. *Шевченко И. С.* Герменевтический аспект перевода как вторичной метакоммуникации / И. С. Шевченко // Вісник Харківськ. нац. ун-ту. – 2003. – № 609. – С. 7–11. 13. *Balacescu I.* Défense et illustration de l'approche herméneutique en traduction [Електронний ресурс] / *I. Balacescu, B. Stefanink* // Meta : journal des traducteurs / Meta: Translators' Journal. – 2005. – Vol. 50, №2.– P. 634–642. – Режим доступу : <http://id.erudit.org/iderudit/011007ar>.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

14. *Della penitenza sacramentale, contro l'invasione della magia e del New Agw, a cura di Giovanni Peduto e Alessandro De Carolis* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.radiovaticana.org. 15. *Парафіяльна газета*, № 20, жовтень 2005. 16. *Rupnik Marko Ivan.* Adamo e il suo costato / *Rupnik Marko Ivan, S. S. Averincev.* – Roma, 1996. 17. *Аверинцев С., Рупник М. І.* Адам та його ребро. Духовність подружньої любові / С. Аверинцев, М. І. Рупник. – Львів : Свічадо, 1998. – 76 с. 18. *Rosarium Virginis Mariae.* Esortazione apostolica di Giovanni Paolo II. [Електронний ресурс] / *Rosarium Virginis Mariae.* – Режим доступу : www.vatican.va. 19. *Святий Розарій.* Апостольське послання Івана Павла II / Святий Розарій. – К., 2003. – 47 с. 20. *Spidlik T.* La spiritualità dell'Oriente cristiano / Т. Spidlik. – Milano, 1995. 21. *Шпідлік Т.* Духовність християнського Сходу / Т. Шпідлік. – Вид-во ЛБА, 1999. – 496 с. 22. *Giudici G.* Quarta di copertina / G. Giudici // *Canti ultimi.* – Garzanti, 1991. 23. *Lettera del Santo Padre Benedetto XVI ai vescovi della Chiesa Cattolica riguardo alla remissione della scomunica dei 4 vescovi consacrati dall'arcivescovo Lefebvre* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vatican.va>. 24. *Лист Його Святості Бенедикта XVI до єпископів Католицької Церкви щодо зняття екскомуніки з чотирьох Єпископів, висвячених Архієпископом Лефевром* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.catholic-media.org:80/ua>. 25. *Fides et Ratio.* Enciclica di Giovanni Paolo II. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.vatican.va. 26. *Енцикліка Fides et Ratio Святишого Отця Івана-Павла II до єпископів Католицької Церкви про співвідношення віри і розуму.* – К. – Львів, 2000. – 152 с. 27. *Messori V.* Ipotesi su Gesù / V. Messori. – Torino, 2001. 28. *Messori V.* Гіпотези про Ісуса / В. Мессорі. – Львів, Свічадо, 1998. – 296 с. 29. *Orientale Lumen.* Lettera apostolica di Giovanni Paolo II [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.vatican.va. 30. *Світло Сходу.* Апостольський лист Римського Архієрея Івана Павла II. – Місіонер. – 63 с. 31. *Il Logo ufficiale della XX Giornata della Gioventù 2005 a Colonia* // *Парафіяльна газета*. – № 15. – 2005. 32. *De Liguori Alfonso M.* Del gran mezzo della preghiera [Електронний ресурс] / М. de Liguori Alfonso. Режим доступу : <http://www.floscarmeli.org>. 33. *Св. Альфонс Лігуорі.* Молитва – могутній засіб спасіння / Св. Альфонс Лігуорі. – Львів : Добра книжка, 2007. – 96 с.